

V čem je aktuální Ortega y Gasset?¹

Jiří Pechar

S dílem Ortegy y Gasset *Vzpouřa davů* (*La rebelión de las masas*) se mohli čeští čtenáři seznámit díky překladu Václava Černého už v roce 1933, tedy pouhé tři roky poté, co byla kniha vydána španělsky. Černého upravený překlad byl pak znovu vydán v roce 1993, kdy byl doplněn navíc o „Předmluvu pro Francouze“, kterou autor doprovodil francouzský překlad své knihy v roce 1937, o „Doslov pro Angličany“, uveřejněný v roce 1938, o text napsaný v roce 1937 a uveřejněný o rok později pod názvem „O pacifismu“, a dokonce i o krátkou stať vydanou až v roce 1946, jíž Ortega reagoval na článek v *The Times* zmiňující se o jeho knize. Tyto doplňující texty byly přeloženy Josefem Forbelským.

Nebezpečí fašismu a komunismu

Od prvního španělského vydání *Vzpouřa davů* uplynulo tedy už víc než sedmdesát let (dodejme pro úplnost, že úvahy, které tato kniha shrnuje, začaly vycházet v madridském deníku už v roce 1927). Je třeba položit si otázku, co nám tato kniha je s to říci dnes, po všech katastrofách spojených v evropské historii s totalitárními režimy, jejichž analýzu podala tak přesným způsobem Hannah Arendtová.

V době, kdy byla *Vzpouřa davů* psána, mohl Ortega y Gasset reflektovat jediné zkušenost italského fašismu, který ostatně Arendtová nepokládá za totalitární režim v téměř smyslu jako režim nacistický a stalinistický; pokud jde o ruský bolševismus, k tomu sice Ortega zaujímá od počátku odmítavý postoj, ale z jeho knihy je zároveň patrné, že si – tak jako tolik jiných evropských intelektuálů – jeho hrůznost nebyl s to uvědomovat a sdílel s nimi určité iluze o mravním obsahu budovatelského elánu sovětské společnosti jeho dnů.

V druhém dílu své knihy vidí v bolševismu ještě „gigantický pokus lidského tvoření“, jímž lidé „na sebe s rozhodností ... vzali reformu osudu a usilovně žijí pod vznešenou kázní, k níž je taková víra pudí“ - připomeňme, že podobný názor na sovětskou realitu najdeme na začátku třicátých let i u našeho F. X. Šaldy. A Ortega tedy nepokládá za vyloučené, že i když Evropany „dnes jako dřív ... obsah komunistického kréda po ruském způsobu nezajímá, nevábí

¹ Následující příspěvky byly předneseny 11. 10. 2005 v semináři Centra pro ekonomii a politiku u příležitosti 50. výročí smrti filosofa José Ortegy y Gasset (9. 5. 1883–18. 10. 1955).

a neposkytuje jim žádoucí obraz budoucnosti“, eventuální „vítězství ‚pětiletky‘“ by mohlo vést k tomu, že „Evropan své námítky proti komunismu umlčí a dá se strhnout jeho morálním gestem, ne-li jeho podstatou“. Čelit takovému vyústění může Evropa podle jeho názoru jen „výzvou k novému životnímu programu“.

I když si tedy Ortega v době, kdy psal *Vzpouru davů*, neuvědomoval zřejmě celou hrůznost sovětského režimu, která začala být některým evropským intelektuálům zřejmá alespoň v o něco pozdějším období moskevských procesů, rozpoznával nicméně velmi jasně to, co se o něco později odehrávalo v jeho vlasti. I když španělskou občanskou válku prožíval v emigraci, bylo mu zcela jasné, jakým způsobem se na straně republikánského tábora infiltrovaného reprezentanty sovětského komunismu uplatňují metody, které mohla později zakusit značná část Evropy.

Tak v eseji „O pacifismu“ popisuje situaci, která může připomenout ono tragické nepochopení, které projevovali pro reálnou situaci ve střední Evropě ještě v padesátých letech minulého století mnozí západoevropští intelektuálové sympatizující tehdy s komunismem: „Zatímco komunisté a jejich spřízněnci v Madridu pod nejtěžšími hrozbami nutili spisovatele a profesory podepisovat manifesty, mluvit v rozhlase atd., někteří z předních anglických spisovatelů, pohodlně usazení ve svých pracovnách nebo klubech a mimo jakýkoli nátlak, podepisovali jiný manifest, jímž se garantovalo, že španělští komunisti a jejich spřízněnci jsou obránci svobody.“

Kritika davového člověka

V čem tedy pro Ortegu spočívala ona „vzpouora davů“, která dala název jeho knize? Jde tu o roli, kterou ve dvacátém století začala hrát masa jako taková. „Sláva i odpovědnost“ za to, že „na scénu dějin vpustilo davy“, náleží ovšem už 19. století, neboť jestliže za plných dvanáct století Evropa nedosáhla vyššího počtu obyvatel než 180 milionů, od roku 1800 do roku 1914 „vzrostlo evropské obyvatelstvo ze 180 na 460 milionů“. A současně s tímto kvantitativním vzrůstem evropské populace dosáhl průměrný život i daleko vyšší úroveň, než jakou měl v minulosti.

Ortega je dalek toho, aby upíral tomuto vývojovému faktu pozitivní hodnotu, a svoji úvahu tak začíná právě charakteristikou „příznivé stránky“ tohoto triumfu mas: životní naladění moderního člověka „spočívá v pocitu větších možností, než tomu bylo kdy jindy“, a lze říci dokonce, že průměrný typ Evropana 20. století „má duši zdravější a silnější než v minulém století“, i když, jak Ortega hned dodává, také „mnohem prostší“, takže „občas působí dojmem primitiva, který se nečekaně objevil uprostřed prastaré civilizace“. To,

co v sobě tento vývoj nese nebezpečného, spočívá právě v tom, že „do historie byly jako vlny vrženy spousty a spousty lidí v tak zrychleném tempu, že bylo těžké nasytit je z tradiční kultury“, takže „davý získaly schopnost naplno žít, ale ne cit pro velké historické úkoly“; byla jim spěšně „naočkováána pýcha a moc moderního prostředí, ne však jeho duch“.

Čím je tedy onen dav, o němž mluví Ortega, charakterizován? Je jím „všechno to, co si ze zvláštních důvodů necení sama sebe ani ve zlém, ani v dobrém, ale co se samo cítí být ‚jako ti druzí‘, aniž se ho zmocňuje úzkost, a naopak se ze své totožnosti s ostatními přímo raduje“. Zda náleží k davu, nebo nikoli, lze tedy říci o jedinci, ale to, zda se z takové anonymní masy vymyká, nezáleží na nějakých jeho výjimečných schopnostech, nýbrž na tom, že anonymita pro něj není únikem před vlastní zodpovědností: k tomu, co je tu popisováno jako „dav“, nepatří ten, kdo sice shledává, že v něm nic výborného není, nicméně si byl schopen klást otázku, z jakého důvodu by si mohl sebe sama cenit.

Ortega prohlašuje, že „nejradikálnější třídění, které lze mezi lidmi provést, je třídění na dva druhy osob: osoby, jež od sebe chtějí mnoho a hromadí před sebou nesnáze a povinnosti, a osoby, které od sebe nic zvláštního nepožadují, pro které žít znamená být v každém okamžiku tím, čím dosud byly, bez úsilí zdokonalit se, podobné kusům korku, houpajícím se na vodě“. Rozdělení společnosti na davy a menšiny vybraných se tedy nekryje s rozdělením na třídy vyšší a nižší, neboť autentický dav a elitní menšinu lze najít uvnitř každé třídy.

Nástupem davového člověka je podle Ortegy ohrožena sama vůle k soužití, jejíž nejvyšší formu pro něj představovala liberální demokracie. Šlechtnost liberalismu spočívá v tom, že je „právem, který většina udílí menšinám“, že vyhláší nutnost „soužití s nepřítelem“, i když jde o nepřítele slabšího. Je to „právně politický princip, podle něhož veřejná moc, ač všemohoucí, omezuje samu sebe a stará se třeba i na svůj úkor, aby ve státě, který ovládá, bylo dost místa i pro životy těch, kteří nemyslí v souladu se státem, se silnějšími, s většinou“.

Tímto stanoviskem je dáno i Ortegovo hodnocení role státu, který se stal v moderní době „ohromným strojem, zázračně působivým a báječně účinným co do množství a přesnosti svých prostředků“, a představuje tak „nejviditelnější a neznámější produkt civilizace“. Davový člověk ovšem ví o tom, že mu tento stát zajišťuje život, ale „neuvědomuje si, že je výtvozem lidským, stvořeným jistými lidmi a udržovaným jistými ctnostmi a předpoklady“ a že bez nich se „zítra ... může obrátit v dým“.

Protože v něm spatřuje anonymní moc a sám se rovněž cítí anonymním, „myslí si, že stát mu patří“ a že všechny nesnáze veřejného života má okamžitě řešit svými „obřimi a neúměrnými prostředky“. A „největší nebezpečí, které

dnes hrozí civilizaci“, Ortega vidí v „státním intervencionismu“, v „pohlčení veškeré společenské spontánnosti státem“. K osudnému výsledku může podle něho vést právě tendence davového člověka, věřícího, že státem je on, uvádět ho do pohybu „k potírání všech tvůrčích menšin, které mu v jakémkoli oboru – v politice, v průmyslu – vadí svými myšlenkami“.

Právě toto Ortegovo krédo vysvětluje, že když v roce 1955 zemřel v Madridu, kam se vrátil až v roce 1945, když předtím období španělské občanské války prožil v zahraničí, mohl se jeho pohřeb stát masovou demonstrací proti frankistickému režimu.

Národ jako intimita

Jestliže bídu své doby vidí autor *Vzpourey davů* ve ztrátě citu pro velké historické úkoly, je přesvědčen, že velkým historickým úkolem, který by se mohl stát novým životním programem Evropanů, je vytvoření evropského „nadnároda“. Zdůrazňuje, že ani vznik národních států nebyl podmíněn předchozí totožností krve a jazyka, nýbrž že relativní jednotnost rasy a řeči, které se dnešní národy těší, „je výsledkem předběžného sjednocení politického“; a stát je podle něho vždy „výzvou, kterou vznáší jedna skupina lidí k jiným skupinám, aby společně vykonali určité dílo“ spočívající „v organizaci jistého typu společného života“.

Jako plán společného podnikání má proto novodobý stát skutečnost podstatně dynamickou a na rozdíl od států starověkých není založen na něčem minulém, nýbrž na tom, že Evropan je bytostí, „která vědomě žije v budoucnosti a z ní rozhoduje o svém přítomném jednání“. A Ortega je přesvědčen, že tato tendence „bude neúprosně směřovat k stále širším a širším unifikacím, aniž ji bude něco zásadně zdržovat“. Že se „pro Evropany blíží chvíle, kdy se Evropa bude moci stát národní myšlenkou“ a že „čím věrnější zůstanou západní národní státy své pravé podstatě, tím jistěji míří k svému splnutí do obrovského státu evropského kontinentu“.

Toto splnutí však není v protikladu k jistému pluralismu a to, co Ortega označuje jako „nadnárod“, neznamená neexistenci národů se svou specifickou kulturou a jazykem. Bude tak několik let po napsání *Vzpourey davů* zdůrazňovat, že by bylo zhoubné „nepřiznat si, že národ, stejně jako každá osoba, i když jiným způsobem, je intimitou, a tudíž tajemným systémem, který zvenčí nemůže být tak snadno odhalen“. To podle něho dosvědčuje třeba i taková kolektivní funkce, jakou je jazyk: cizí jazyk, říká, je nemožné opravdu důvěrně poznat, ať ho studujeme jakkoli niterně.

Je třeba mít na zřeteli, že tyto myšlenky o evropském „nadnárodu“ byly formulovány v době, kdy nacionalismus umožnil zrod italského fašistického státu a kdy i v Německu podobné tendence připravovaly nastolení Hitlerova re-

žimu, aniž ovšem bylo možné předvídat, jak hrůznou podobu na sebe tento režim vezme. Ortega zdůrazňuje, že nacionalismus jakožto princip vylučující je hnutím opačného směru než slučující princip národotvorný. Jestliže v dobách upevňování národních společenství měl nacionalismus kladnou úlohu, stává se v situaci, kdy v Evropě je už vše dostatečně upevněno, jen „záminkou k tomu, aby se uteklo od povinnosti najít velké úkoly“. A „prostoduchost prostředků, jichž používá, a druh lidí, které vzrušuje,“ prohlašuje Ortega, „zcela jasně ukazují, že je pravým opakem dějinného tvoření“.

Z toho, co bylo řečeno, je ovšem zároveň jasné, že by z Ortegova přesvědčení o nutnosti vytvoření evropského nadnároda sotva bylo možno vyvozovat nějaké stanovisko k současné problematice institucionální organizace evropského společenství, jak ji třeba odhalily aktuální spory o evropskou ústavu. Vylučuje to jeho odmítání chápat právo jako něco, co vzniká pouze dohodou: „právo v plném smyslu slova“, „právoplatná norma“ je tu jen tehdy, když se určité právní ideje ustálí v podobě veřejného mínění, „když skutečně ovládnou duše“; jenom pak jsou s to „působit jako instance určující chování, k nimž je možné se odvolat“.

Laciný internacionalismus

Své pojetí evropské jednoty staví Ortega proti tomu, co vystupovalo jako internacionalismus, ve stati „O pacifismu“, napsané v samý předvečer druhé světové války, kdy se Versailleská smlouva a Společnost národů jeví už jen jako dvě „nejčerstvější mrtvolky“. Tomuto „lacinému“ internacionalismu vytýká právě, že „ve svých výpočtech zapomínal na maličkost, že existují národy“, a kritice podrobuje stav, kdy „veřejné mínění jedněch národů fakticky zasahuje do života národů jiných, leckdy velmi vzdálených“.

Když veřejné mínění v jedné zemi vyslovuje názor na život vlastní země, říká Ortega, není nikdy v neshodě se skutečnostmi, které posuzuje, protože „posuzované skutečnosti jsou tím, co prožil sám posuzující subjekt“, kdežto v případě úsudku o tom, co se děje v cizí zemi, je tomu právě naopak. Jak vidět, názory autora *Vzpouř davů* jsou v tomto směru velmi jemně odstíněné a nelze je posuzovat beze vztahu ke konkrétní historické realitě doby, kdy byly formulovány. Právě proto je důležité, že poslední vydání této knihy bylo doplněno i o texty napsané o několik let později.

Ortegova idea evropského nadnároda je ovšem spjata s představou Evropy jako kontinentu, který má duchovní vládu nad světem. Vláda jako uplatňování autority není pro něho zajisté něčím, co by se opíralo pouze o moc: „zakládá se vždy na veřejném mínění“, a právě proto, že „vládnutí znamená převahu určitého mínění, tudíž ducha“, vláda není „koneckonců ničím jiným

než duchovní mocí“. A jedině tam, kde se síla veřejného mínění vytratila, může být uprázdněné místo zabráno hrubým násilím, jak to v době, kdy Ortegovy úvahy byly koncipovány, demonstroval nástup autoritativních režimů.

Je nicméně evidentní, že Ortegovy analýzy by bylo třeba nově promyslit v situaci, kdy Evropa po krachu druhé světové války politicky stejně jako ekonomicky přestala být vládnoucím kontinentem. Ortega sice prohlašuje, že konec evropské vlády by mu byl lhostejný, „kdyby dnes existovala jiná skupina národů schopná nahradit ji v její moci a v řízení Země“, zůstává nicméně přesvědčen, že „pokud si Evropan navykne nevládnout, stačí půldruhé generace, aby starý kontinent a za ním celý svět upadly do mravní lhostejnosti, rozumové sterility a všemožného barbarství“.

Ten, kdo spolu s ním věří ve význam evropského duchovního dědictví a jen v navázání na ně vidí možnost programu pro budoucnost, bude ovšem muset v současné situaci myslet ještě mnohem radikálněji ono rozlišení mezi pouhou mocí a duchovní vládou, které bylo v jeho knize nastíněno. Takové myšlenkové úsilí naplňovalo, jak víme, i poslední léta českého filosofa, který se stal do jisté míry symbolem rezistence vůči totalitnímu režimu v naší zemi – Jana Patočky.

Le penseur de l'unité européenne

Dans le livre sur la révolte des masses, la distinction qu'Ortega y Gasset y fait entre l'homme d'élite et l'homme de masse ne se confond pas avec celle entre l'appartenance aux différentes couches sociales: on appartient à la masse; si l'on ne se pose pas la question de ce à cause de quoi on peut s'estimer. Quand Ortega écrit son livre, il ne connaît que le fascisme italien, et quant au communisme, même s'il le juge inacceptable, il partage encore les illusions de ceux qui croient à l'élan moral de la construction socialiste. Pour l'avenir de la culture, il juge nécessaire que les Européens se décident à créer une sur-nation européenne ce qui leur permettra de continuer à gouverner le monde. Cette idée de gouvernement du monde est bien sûr rendue problématique par l'évolution après la seconde guerre mondiale: aujourd'hui, il faut radicaliser la distinction entre la dominance politique et la conservation de l'héritage culturel et éthique européen – une tâche que la pensée du philosophe tchèque Jan Patočka se posait.